

**КОМІРЕНКО І. Д.,
кандидат історичних
наук, доцент**

*Інститут
міжнародних відносин
Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка*

**СТАРОСТЕНКО Г.В.,
аспірант**

*Інститут
міжнародних відносин
Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка*

Співробітництво у сфері безпеки являє собою один з найбільш актуальних аспектів взаємодії між суб'єктами міжнародних відносин, що впливає на діяльність усієї світової спільноти. Дослідження цього процесу становить значний науковий інтерес, про що свідчить достатня кількість публікацій із цієї тематики. Серед українських дослідників питань міжнародної та європейської безпеки варто згадати Перепелицю Г.М., Парахонського Б.І., Мінгазутдінова І.О. Серед німецьких вчених безпекові проблеми вивчають Г. Ерхарт, М. Шюнеманн, Р. Лінднер тощо. У цьому контексті необхідно зазначити, що питання міждержавного співробітництва

**ПРІОРИТЕТНІ
НАПРЯМКИ
БЕЗПЕКОВОГО
СПІВРОБІТНИЦТВА
МІЖ УКРАЇНОЮ ТА
НІМЕЧЧИНОЮ**

України та Федеративної Республіки з безпекової проблематики є предметом небагатьох досліджень. Серед українських монографій слід виокремити роботу А. Кудряченка та Г. Грабарчука "Україна та Німеччина: двосторонні відносини на початку 1990-х років"¹. При позитивній оцінці потенціалу українсько-німецьких відносин автори вважають, що Україна приваблює Німеччину як стабільний регіон, німецькі політики розглядають розширення співробітництва з нашою державою як стабілізуючий чинник, а отже, українсько-німецьке співробітництво сприяє розширенню смуги стабільності навколо України.

На відміну від праць цих та інших науковців, автори даної статті ставлять собі за мету дослідження пріоритетних напрямків безпекового співробітництва між Україною та Німеччиною та пропонують свою оцінку явищ і подій міждержавного співробітництва в цьому контексті.

Безумовною ознакою співробітництва у сфері безпеки між Україною та Німеччиною є спільна зовнішньополітична діяльність цих держав як на багато-, так і на двосторонньому рівні, що сприяє зниженню рівня загроз на Європейському континенті, підвищенню довіри у відносинах із країнами регіону та світу в цілому, а також розвитку оборонного потенціалу обох країн. З огляду на вищезазначене, одним із пріоритетів безпекового співробітництва між Україною та Федеративною Республікою Німеччина є спільні зусилля у формуванні сучасної архітектури європейської безпеки.

На тлі світових глобальних тенденцій, що сьогодні безпосередньо впливають на стан безпеки Європейського континенту, Україна та Федеративна Республіка Німеччина беруть активну участь у формуванні контурів сучасної архітектури європейської та євроатлантичної безпеки, визнаючи її "організаційним каркасом" такі міжнародні безпекові структури, як Організацію з Безпеки та Співробітництва в Європі, Організацію Північноатлантичного договору, Європейський та Західноєвропейський Союз.

У цьому контексті необхідно зазначити, що Україна та Німеччина мають досить схожі підходи до бачення механізмів і принципів нової архітектури європейської безпеки, про що свідчать:

- спільне прагнення України та Німеччини як членів ОБСЄ до перетворення цієї структури на інструмент раннього попередження та запобігання конфліктам, врегулювання криз у регіоні, підтримка миру та надання допомоги у відбудові в післяконфліктний період;

- спільна стратегічна мета уникнути нових ліній поділу на континенті, до виникнення яких може призвести розширення НАТО на Схід шляхом створення різнорівневих коопераційних зв'язків у рамках відносин Україна-НАТО;

- українсько-німецька взаємодія в структурах Західноєвропейського

Союзу як оборонного компоненту ЄС, що має на меті визнання України потенційним партнером Європейського Союзу у врегулюванні криз та проведенні воєнних операцій.

Це стало результатом усвідомлення обома сторонами того, що особливості сучасних міждержавних відносин спираються, насамперед, на пріоритет політичних, економічних і міжнародно-правових засобів забезпечення національних інтересів і безпеки країн Європи, підтвердження переглядом останнім часом Стратегічної концепції НАТО, формуванням Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС, розвитком партнерських відносин між європейськими державами у військовій та політичній сферах, активізацією діяльності ОБСЄ із запобігання та врегулювання конфліктів.

Попри сучасні тенденції розвитку, відповідно до яких найбільшу загрозу національній і міжнародній безпеці становлять не конфлікти між державами, а конфлікти всередині них, проблема традиційної загрози виникнення воєнного конфлікту залишається не менш актуальною. Більш того, здатність надання Україні військової допомоги в разі виникнення такої традиційної загрози поряд із високим рівнем міждержавного співробітництва в боротьбі з іншими сучасними безпековими загрозами вважається визначальним якісним показником при оцінці рівня розвитку міждержавних відносин. Саме цим і визначається виокремлення авторами військового аспекту двостороннього безпекового співробітництва як одного з пріоритетних напрямків українсько-німецьких відносин. Стратегічно важливим для України можна вважати таке партнерство у військовій сфері, яке передбачає надання Україні адекватної військової допомоги на випадок агресії проти неї або реально сприяє зміцненню обороноздатності України і створенню умов, за яких Україна могла б власними силами локалізувати можливий воєнний конфлікт або ж протистояти агресії.

Аналіз співпраці України та Німеччини у військовій сфері здійснюється на двох рівнях: військово-політичному та військово-технічному. Міжнародне військово-політичне співробітництво розглядається Україною як важливий чинник зміцнення довіри між партнерами, залучення передового досвіду, зниження спільними зусиллями рівня загроз національній безпеці. Військово-технічне співробітництво України з ФРН сприяє забезпеченню власних військових формувань сучасними видами озброєнь, нарощуванню експорту продукції, що виробляється на підприємствах вітчизняного військово-промислового комплексу. На двосторонньому рівні українсько-німецьких відносин це положення здійснюється на основі міжвідомчої угоди про співробітництво

у військовій галузі², міждержавної угоди про співробітництво у військово-технічній галузі³, а також згідно з Програмою двостороннього співробітництва між міністерствами оборони України та ФРН⁴.

Якісна й повна реалізація запланованих заходів у вищевказаних документах має на меті, передусім, виконання Державної програми будівництва і розвитку Збройних сил України. Для цього сторони проводять регулярний обмін інформацією та думками в галузі безпеки та військової політики, питань правового статусу, організаційної структури збройних сил і питання військового права, військових аспектів контролю над озброєнням, кадрової роботи, навчання та підвищення кваліфікації військовослужбовців і цивільного персоналу, планування розвитку збройних сил, діяльність збройних сил у мирний час тощо.

Основними формами взаємодії України та Федеративної Республіки Німеччини в цій сфері є офіційні та робочі візити делегацій представників міністерства оборони, збройних сил України та бундесверу; штабні і фахові переговори на рівні міністерств оборони та штабів збройних сил; контакти між відповідними військовими установами; академічні обміни між військовими навчальними закладами тощо. Зокрема, важливу практичну роль у сприянні розвитку стосунків Україна–ФРН у військово-політичній сфері відіграють семінари з питань політики безпеки, що проводяться сім років поспіль німецьким Фондом науки та політики і Федеральним міністерством оборони ФРН з метою розгляду конкретних проблем реформування і розвитку збройних сил України, а саме: у питаннях, пов'язаних із впровадженням демократичного контролю над збройними силами в Україні, розвитком цивільного аспекту в цій сфері. Прикладом такої взаємодії стала участь 2-12 вересня 2001 року делегації керівного складу Міністерства оборони України на чолі з першим заступником міністра оборони України М. Біжаном у семінарі "Збройні сили в демократичному суспільстві"⁵ у Берліні. У ході семінару між делегацією збройних сил України та керівним складом Федеральних міністерств закордонних справ і оборони Німеччини обговорювалися питання реформування та підготовки збройних сил обох країн в умовах демократії, проблеми і перспективи роззброєння, форми застосування збройних сил в умовах майбутньої трансформації політики і стратегії в Європі, розвиток ситуації в Балканському регіоні та окремі питання особливого партнерства Україна–НАТО.

Особливу тему українсько-німецької співпраці становить гостра проблема структурної реформи у військовій сфері, викликана скороченням української армії майже в три рази. Корисним з цього приводу став досвід Німеччини в організації військової служби, що не виключає найбільш працездатну чоловічу частину населення з економічного життя держави.

Іншим не менш важливим аспектом зв'язків України та ФРН у військовій сфері в останні роки можна вважати двосторонню співпрацю між оборонними міністерствами обох країн з досягнення єдиних європейських стандартів та інформаційного обміну в цих галузях, а також спільну участь у тренуваннях у рамках програми "Партнерство заради миру" (наприклад, військовослужбовці Збройних сил України брали участь у багатонаціональних військових навчаннях "Спільні зусилля-2001", які проводились на території Німеччини).

Двостороннє військово-політичне співробітництво проводиться також у рамках Німецької консультативної програми "ТРАНСФОРМ" в Україні, яка є важливою складовою частиною підтримки з боку Федерального уряду Німеччини процесу трансформації в країнах Центральної та Східної Європи⁶. Зокрема, за цією програмою здійснюються двосторонні робочі візити представників оборонних відомств України і ФРН, навчання військовослужбовців Збройних сил України в командно-штабній Академії Бундесверу та в спеціалізованих закладах із вивчення німецької мови, практичне стажування у військових підрозділах Бундесверу, участь у спільних військових навчаннях та семінарах із проблемних питань європейської безпеки, підготовка викладацького складу для військових учбових закладів Збройних сил України тощо.

Двостороннє військово-технічне співробітництво між Україною та Німеччиною визначається бажанням обох сторін розширювати взаємовигідні стосунки та використовувати напрацьовані технології для удосконалення кінцевої продукції та підвищення тим самим її конкурентоспроможності на ринку військової техніки. Вдалим прикладом сучасної військово-технічної українсько-німецької співпраці є успішне використання чартерних польотів українських літаків важкої авіації АН-124 маршрутом Кьольн-Кабул, що було пов'язане із початком німецької місії в Афганістані в січні 2002 року⁷. Інші проекти військово-технічного співробітництва з Німеччиною передбачають співпрацю з модернізації озброєння танка Т-72 під снаряди НАТО та його системи управління вогнем; спільне виробництво броньованих снарядів (калібр 125 мм) та гранат (калібр 40 мм), стрілецького озброєння та боєприпасів⁸ тощо.

Ускладненням на шляху до повномасштабного співробітництва у цій сфері є певною мірою необхідність дотримання Федеральним урядом положень "Політичних принципів при наданні дозволу на експорт озброєнь та інших товарів військового призначення". Незважаючи на достатньо високий рівень взаємної довіри між Україною та ФРН у сфері військово-технічного співробітництва, який було досягнуто завдяки створенню надійної правової бази, зокрема підписанням міжурядової українсько-німецької угоди з питань військово-технічного співробітництва⁹ та Угоди про взаємний захист таємної інформації¹⁰, українській

стороні не вдалося уникнути обмежень у сфері військово-технічного співробітництва у зв'язку з віднесенням України до категорії держав, конкретне військово-технічне співробітництво з якими можливе лише при наданні Радою безпеки ФРН відповідного дозволу. Визначальна позиція при цьому належить МЗС Німеччини.

Наріжним каменем українсько-німецької співпраці стала невдача в 2000 році проекту співробітництва в авіатранспортній сфері, згідно з яким Німеччина мала замовити в українсько-російського концерну 75 військово-транспортних літаків АН-70 для військової та цивільної авіації бундесверу, частину з них Німеччина могла б отримати безкоштовно за рахунок погашення боргів України та Росії. У решті-решт пріоритет було віддано літаку А400 М європейського авіатранспортного консорціуму, загальна вартість якого значно перевищує вартість літака, запропонованого Україною¹¹. У травні 2003 року бюджетний комітет Німецького бундестагу схвалив рішення про придбання 60 військових транспортних літаків типу А400 М, відповідно з яким поставки літаків мають відбутися у 2010-2016 роках¹². Однак, така позиція німецької сторони свідчить, на думку авторів, не про поразку української дипломатії під час переговорів, а передусім про переважаючу політичну складову та відданість Німеччини цілям євроатлантичних інтеграційних утворень над економічною привабливістю українських партнерських пропозицій.

Таким чином, безпекове співробітництво між Україною та ФРН здійснюється в рамках низки двосторонніх угод та завдяки діяльності спільної Українсько-Німецької комісії з військово-технічного співробітництва¹³. Також до уваги варто брати той факт, що Федеративна Республіка Німеччина з огляду на сторінки історії часів третього рейху не має достатнього власного військового потенціалу. Більш того, одним із завдань військово-політичного союзу НАТО, до якого належить Німеччина, є стримання можливості воєнної загрози ФРН будь-якій іншій державі¹⁴. Зважаючи на це, ФРН при розбудові безпекового співробітництва на двосторонньому рівні змушена координувати свої дії з усіма іншими членами Північноатлантичного альянсу. Отже, військово-політичне і військово-технічне співробітництво між Україною та ФРН здійснюється не лише на основі двосторонніх домовленостей, а й у рамках особливого партнерства з НАТО, що забезпечується підписаною у Мадриді в липні 1997 року Хартією про особливе партнерство Україна-НАТО¹⁵. Комплекс вищенаведених документів реально сприяє зміцненню обороноздатності України. Його, на нашу думку, можна розглядати як необхідну правову базу для надання адекватної військової допомоги на випадок агресії проти України.

Однак, розглядаючи питання безпекової співпраці між Україною та Фе-

деративною Республікою, необхідно брати до уваги той факт, що сучасне поняття безпеки виражається не лише військовим та оборонним аспектом, а й включає в себе чинники економічного, соціального та екологічного характеру. Крім того, у сучасних умовах розвитку суспільства стає майже неможливим забезпечити свої національні інтереси в галузі безпеки одноосібно, без співпраці з іншими країнами, особливо за умов виникнення чималої кількості нових безпекових загроз і викликів, серед яких особливу актуальність для України становить загроза екологічної катастрофи. У цьому контексті важливим пріоритетним напрямком безпекового співробітництва між Україною та Німеччиною, на думку авторів, є двостороння співпраця з безпеки атомних реакторів. Підставою до такого твердження стало закріплення взаємної зацікавленості в тісній співпраці в галузі безпеки ядерної техніки в Спільній декларації про основні відносини¹⁶ та в міжурядовій угоді про взаємний інтерес у зв'язку з ядерно-технічною безпекою і радіаційним захистом¹⁷, що були укладені у зв'язку з Чорнобильською катастрофою, наслідки якої призвели до фундаментального переосмислення суті та механізмів режиму екологічної, зокрема ядерної безпеки як в Україні та Німеччині, так і у світі загалом.

У 1990-х роках ставлення до ядерної енергетики у світі значно змінилося: Україна продемонструвала свою відданість принципам культури ядерної та екологічної безпеки, прийнявши рішення про закриття ЧАЕС¹⁸. Для подолання наслідків аварії на ЧАЕС був розроблений унікальний механізм співробітництва між Україною, з одного боку, та "Великою сімкою" і Європейським Союзом, з іншого¹⁹. Чорнобильська катастрофа була однією з причин зміцнення негативних поглядів на подальші перспективи її розвитку, своєрідним каталізатором для зміни світової громадської думки. Результатом цих процесів стало те, що після приходу до влади в 1998 році в Німеччині коаліції "соціал-демократів" і "зелених" у результаті тривалих переговорів з представниками енергогенеруючих компаній федеральний уряд домовився з ними про відмову від ядерної енергетичної складової²⁰ та ухвалив закон про поступове закриття всіх ядерних станцій. У зв'язку із цим Німеччина вийшла зі спільних з іншими країнами домовленостей у частині надання допомоги Україні в добудові додаткових енергоблоків на Хмельницькій та Рівненській атомних станціях²¹.

Такі розбіжності поглядів щодо енергетичної політики між Україною та Німеччиною призвели на тому етапі, певною мірою, до обтяження міждержавних двосторонніх відносин. Болуче питання подальшої співпраці Німеччини і України з питання закриття ЧАЕС піднімалося фактично на всіх тогочасних зустрічах між українським і німецьким політичним керівництвом і стосувалося, передусім, термінів закриття ЧАЕС та нових можливостей створення компенсаційних потужностей.

Головна проблема полягала, на нашу думку, у тому, що за Оттавським меморандумом компенсуючі потужності на Хмельницькій та Рівненській АЕС мали бути створені до закриття ЧАЕС²², а через німецьку позицію українському керівництву стало зрозуміло, що цієї мети не вдасться досягти.

Позиція Німеччини внесла непорозуміння в позицію Єврокомісії та значною мірою ускладнила переговори між делегаціями України та Єврокомісії²³. Та після тривалих дебатів Європейський банк реконструкції та розвитку все ж прийняв рішення про надання Україні кредиту на добудову енергореакторів на Хмельницькій та Рівненській АЕС, а Європейський Союз схвалив рішення про надання Україні фінансової компенсації за закриття Чорнобильської АЕС.

Та незважаючи на відмову підтримувати будівництво в Україні додаткових ядерних енергоблоків, Німеччина прагне і надалі конструктивно співпрацювати з Україною в галузі ядерної безпеки діючих українських атомних електростанцій, про що свідчить Спільна міжвідомча заява від 6 грудня 2001р.²⁴ Результатом підписання цього документа стало створення Програми науково-технічного співробітництва на 2002–2004 роки. Її основна мета – підвищення безпеки ядерних установок АЕС України, а також посилення науково-технічного потенціалу Держкомітету ядерного регулювання й організація його науково-технічної підтримки²⁵.

Зміна позиції Німеччини в питанні добудови нових атомних енергоблоків мала й позитивні результати для українсько-німецької співпраці з цієї проблематики: одночасно в справі створення нових генеруючих потужностей в Україні з'явилися нові конструктивні можливості, які, на нашу думку, пов'язані саме із змінами у внутрішній політиці Німеччини. Справа в тому, що ФРН не лише досить категорично висловилася про своє небажання брати участь у добудові згаданих українських атомних станцій, але також не менш однозначно заявила про те, що свою частку у фінансуванні створення нових генеруючих потужностей взамін Чорнобильської АЕС вона хотіла б направити на створення в Україні екологічно чистої енергетики. За останніми даними, на це Німеччина має намір виділити близько 300 млн. німецьких марок. Більше того, у даному питанні активну позицію зайняли земельні уряди Німеччини, які, бажаючи підтримати промисловість у своїх регіонах, стали виходити з пропозиціями до уряду України щодо конкретних проектів в електроенергетиці нашої країни, які мають фінансуватися з використанням вказаних німецьких кредитних ресурсів²⁶.

З метою напрацювання найбільш привабливих проектів, які б відповідали інтересам обох сторін, тобто були корисними для електроенергетики України і в той же час були цікавими і для німецької сторони, була підготовлена "Концепція створення екологічно чистих генеруючих

станцій в електроенергетиці України (в рамках взаємодії України і Німеччини)", яка передбачає розробку та реалізацію проектів створення екологічно чистих генеруючих станцій у рамках конкретних німецьких кредитів на основі використання українських національних енергетичних ресурсів, української машинобудівної промисловості для виготовлення енергетичного обладнання.

Отже, дослідження українсько-німецького співробітництва у сфері безпеки дозволило виявити спільні підходи України та Німеччини до формування сучасної архітектури європейської безпеки. Зокрема, Україна та Німеччина бачать нову європейську систему безпеки в адаптації НАТО до реалій євроатлантичної безпеки, що змінюється, шляхом розбудови багаторівневих коопераційних зв'язків, а також у співпраці Північноатлантичного Альянсу з іншими міжнародними організаціями, такими як ОБСЄ, ЄС, ЗЄС, що має сприяти покращенню загального клімату довіри в Європі.

Виходячи з тези про те, що будь-яке розмежування Європи послаблює глобальні шанси Європи, Німеччина, як впливовий член НАТО та ЄС (ЗЄС), до яких прагне й Україна, вважає, що діалог між Україною та вищезгаданими структурами є важливим чинником стабільності в Європі, ще одним механізмом інтенсифікації ринкових реформ в Україні, зміцнення центральноєвропейського менталітету України та сприяння інтеграції в провідні європейські й трансатлантичні структури. Німеччина відводить Україні особливу роль у розбудові європейської архітектури безпеки, високо оцінює той факт, що Україна, незважаючи на її складні економічні проблеми, з самого початку виникнення югославського конфлікту докладає значних зусиль для його найшвидшого врегулювання.

Пріоритетні напрямки українсько-німецької співпраці у сфері безпеки визначаються комплексністю сучасного розуміння поняття "безпека", яке відтепер включає не лише військові та оборонні аспекти, а й охоплює інші чинники, передусім екологічного характеру. У цьому контексті важливими пріоритетними напрямками безпекового співробітництва між Україною та Німеччиною є двостороння співпраця у військовій сфері, що здійснюється на двох рівнях: військово-політичному та військово-технічному, а також співпраця з безпеки атомних реакторів, зважаючи на особливу актуальність для України та для світу в цілому загрози екологічної катастрофи.

Проаналізовані двосторонні військово-політичні заходи співпраці сприяють, на нашу думку, розвитку стосунків Україна-ФРН у безпековій сфері й свідчать про доцільність переходу від загальнополітичних дискусій до практичної діяльності та детального розгляду конкретних проблем реформування і розвитку Збройних сил України на рівні експертів. Цьому також сприяє вивчення та врахування практичного

досвіду Німеччини в питаннях, пов'язаних із впровадженням демократичного контролю над збройними силами, розвитком цивільної компоненти в даній сфері.

У цьому контексті пріоритетним за значенням у поглибленні двостороннього військово-політичного та військово-технічного співробітництва може розглядатися активізація політичної та військової підтримки України з боку Німеччини в рамках програми НАТО "Партнерство заради миру", у розбудові відносин України з ЗЄС, залучення та використання європейського досвіду цивільного демократичного контролю над збройними силами.

З урахуванням набутого двостороннього досвіду співпраці в галузі військово-технічного співробітництва, німецька сторона в цілому не має принципових заперечень щодо розширення контактів у цій сфері за умов дотримання вимог національного законодавства і міжнародних зобов'язань Німеччини в частині контролю за експортом товарів подвійного призначення та озброєнь.

Пріоритетність українсько-німецької співпраці з безпеки атомних реакторів пояснюється фундаментальним переосмисленням суті та механізмів ядерної безпеки у світі і відрізняється за своїм змістом та формою від співробітництва України з її іншими стратегічними партнерами. Визначальною при цьому є відмова Федерального уряду від ядерної політики, що призвело до блокування Німеччиною міжнародного фінансування будівництва нових енергоблоків і на початковому етапі зумовило певною мірою проблемність у співробітництві між Україною та Федеративною Республікою Німеччина з питань закриття ЧАЕС. Однак, зміна позиції Німеччини в питанні добудови нових атомних енергоблоків мала й позитивні результати для українсько-німецької співпраці з цієї проблематики: Україна та Німеччина напрацювали унікальну у своєму роді програму науково-технічного співробітництва з метою підвищення безпеки ядерних установок українських АЕС, внаслідок чого Україна отримала нові конструктивні можливості для створення нових екологічно чистих генеруючих потужностей взамін Чорнобильської АЕС.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Кудряченко А.І., Грабарчук Г.О. Україна та Німеччина – двосторонні відносини на початку 1990-х рр. / Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України. – Київ, 1994. – 48 с.
- ² Угода між Міністерством оборони України та Федеральним міністерством оборони ФРН про співробітництво у військовій галузі. – 16 серпня 1993 р.
- ³ Угода між Урядом України та Урядом ФРН про співробітництво у військово-технічній галузі. – 16 грудня 1997 р.

- 4 Програма двостороннього співробітництва між міністерствами оборони України та ФРН, укладена у листопаді 2000 року, містить 32 конкретні заходи.
- 5 Архів МЗС України. Довідка про українсько-німецькі відносини. – 2001.
- 6 Регіональна концепція Федерального міністерства ФРН з економічної співпраці та розвитку "Центрально-Східна та Південно-Східна Європа і країни колишнього СРСР" // www.bundesregierung.de.
- 7 Hagen H. Stratescher Lufttransport fuer Europa // *Europaeische Sicherheit*. – Juni 2003. – S.49.
- 8 Курас І., Власов С.: Разом у ХХІ століття // *Діалог*. – 2000. – №1. – С. 15.
- 9 Угода між Урядом України та Урядом ФРН про співробітництво у військово-технічній галузі від 16 грудня 1997 року.
- 10 Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом ФРН про взаємний захист таємної інформації від 29 травня 1998 року.
- 11 Reiner Lindner, in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 02.03.2002.
- 12 *Y. Magazin der Bundeswehr* // Juni 2003. – S. 29.
- 13 Створена у 1998 році згідно з Угодою між Урядом України та Урядом ФРН про співробітництво у військово-технічній галузі від 16 грудня 1997 року, Ст.5.
- 14 Bahr, E. *Deutsche Interessen*. – Muenchen, 1998. – S.19.
- 15 Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору від 9 липня 1997 року. – С.7.
- 16 Спільна Декларація про основи співробітництва між Україною та ФРН від 9 червня 1993 року. – Ст. XI.
- 17 Угода між Урядом України та Урядом ФРН з питань, що становлять взаємний інтерес у зв'язку з ядерно-технічною безпекою і радіаційним захистом від 10 червня 1993 р.
- 18 Перелигін Є. Унікальний механізм співробітництва. Політичні й економічні аспекти закриття ЧАЕС // *Політика і час*. – №2. – 2001. – С. 8.
- 19 Меморандум про взаєморозуміння щодо закриття ЧАЕС між Україною, "Великою сімкою" та Європейським Союзом у м. Оттава від 20 грудня 1995 р.
- 20 Німеччина проголосила закриття своїх АЕС у 2021р.
- 21 Самойленко Ю. Не втратити шанс проблеми розвитку екологічно чистої електроенергетики в зв'язку із закриттям Чорнобильської АЕС // *Дзеркало тижня*. – № 5 (329). – 3-9 лютого 2001 року.
- 22 Меморандум про взаєморозуміння щодо закриття ЧАЕС між Україною, "Великою сімкою" та Європейським Союзом у м. Оттава від 20 грудня 1995 р.
- 23 Перелигін Є. Унікальний механізм співробітництва. Політичні і економічні аспекти закриття ЧАЕС // *Політика і час*. – №2. – 2001. – С. 10.
- 24 Спільна заява Державного комітету ядерного регулювання України та Федерального міністерства довкілля, охорони природи та безпеки ядерних реакторів ФРН від 6 грудня 2001р.
- 25 Гавриш О. "Обережно! Мирний атом" // *Дзеркало тижня*. – № 50 (425). – 28 грудня 2002.-10 січня 2003 р.
- 26 Самойленко Ю. Не втратити шанс проблеми розвитку екологічно чистої електроенергетики в зв'язку із закриттям Чорнобильської АЕС // *Дзеркало тижня*. – № 5 (329). – 3-9 лютого 2001 року.

Надійшла до редакції 19.03.2004